

MIHÁLYI PÉTER

LEHET-E BEFOLYÁSOLNI A GAZDASÁGPOLITIKÁT A „GONDOLAT EREJÉVEL”?

Kornai János hatalmas – és még mindig gyarapodó – tudományos életművét sokféleképpen lehet áttekinteni. A most közelgő 90. születésnap alkalmából született írás olyan kísérlet, amire – a legjobb tudomásom szerint – korábban még senki sem vállalkozott. A jelen cikk azt próbálja meg felmérni, hogy Kornai János könyvei és tanulmányai milyen hatást gyakoroltak az aktuális, hazai gazdaságpolitikai vitákra.

1. BEVEZETÉS

Kornai János hatalmas – és még mindig bővülő – tudományos életművét sokféleképpen lehet áttekinteni. A most közelgő 90. születésnap alkalmából született írás olyan kísérlet, amire – a legjobb tudomásom szerint – korábban még senki sem vállalkozott.¹ A jelen cikk azt próbálja meg felmérni, hogy Kornai János könyvei és tanulmányai milyen hatást gyakoroltak az aktuális hazai gazdaságpolitikai vitákra.

Egy ilyen válogatás nem lehet teljes, szükségszerűen szubjektív és didaktikai szempontokat is figyelembe vesz. Kettős értelemben is szubjektív. Egyfelől azért, mert azokat a kérdésköröket emeltem ki (összesen 10-et) amelyekről azt gondolom, hogy fontosak. Másfelől szubjektív (sőt mondhatjuk: elfogult) a válogatás amiatt is, hogy az itt bemutatott Kornai tanulmányok egy részéről már a megjelenés idején kifejtettem állásponantomat. A válogatás és az egyes Kornai írásoknak szentelt terjedelem megválasztásakor azt is igyekeztem figyelembe venni, hogy e folyóirat olvasóinak jelentős része egyetemi hallgató és/vagy fiatal közgazdász, akik számára nem csak az 1989 előtti évtizedek, de az 1990-es évek is történelmi korszaknak számítanak, mellyel kapcsolatban személyes élményük nem lehet, s a maguk idejében módjuk sem lehetett arra, hogy megjelenéskor olvassák az itt hivatkozott Kornai cikkeket.

Örömteli tény azonban, hogy *A hiány* [1980] és *A szocialista rendszer* [1993] évtizedek óta tananyag a Corvinus Egyetemen – ezt a két könyvet sok diák ismeri is. Ezért ezekről kevesebb szó fog esni. E két vaskos elméleti mű közös alap gondolatát azonban röviden mindenképpen fel kell idézni. Ez pedig az, hogy a poszt szocialista rendszerváltás fő kérdése *a magántulajdon helyreállítása az állami tulajdonnal szemben*. Mindaz, ami 1989 után ténylegesen történt Magyarországon, ennek az alap gondolatnak a meg-

¹ A szerző köszönettel tartozik Csillag Istvánnak, akivel az elmúlt évtizedek során sokszor beszélgettünk Kornai János munkásságáról és több közös cikket is írtunk. Különösen nagy hálával tartozom Bauer Tamásnak, aki a kézirat utolsó változatához fűzött kritikai megjegyzéseivel és kiegészítő javaslataival sokat segített. A leírtakért minden felelősség engem terhel.

valósulása volt. Ennyiben Kornai diadalmaskodott. Ezt azért is lényeges hangsúlyozni, mert 1989-ben is és 2017-ben is voltak, illetve vannak olyan közgazdászok és pártpolitikusok, akik ezzel szemben vegyes gazdaságban, jelentős állami szektorban, széleskörű állami beavatkozásban gondolkodnak, akik elutasítják „az állam rossz gazda” kiindulópontot.² Időnként ők vannak többségben, ők állnak a kormányruánál – de nincs igazuk.

A cikk címében szereplő idézőjeles kifejezés – „a gondolat erejével” – Kornai 2005-ben megjelent önéletírására utal. Ennek előszavában írja Kornai:

„Úgy éreztem, hogy ez a pár szó foglalja össze legtalálóbban visszaemlékezéseim egyik legfontosabb üzenetét. Nem törekedtem sem hatalomra, sem gazdagságra. Ha itt-ott talán befolyást gyakorolhattam az események menetére, az nem azért történhetett meg, mert magas pozícióból diktálhattam beosztottjaimnak vagy mert sok pénzzel megvásárolhattam közreműködésüket. Ha egyáltalán volt bárkire vagy bármire is hatásom, akkor azt szóban előadott vagy írásban kinyomtatott gondolataimmal értem el.” [Kornai, 2005: 15]

A jelen tanulmány három fő részre oszlik – lényegében időbeli elhatárolás szerint. Az első a rendszerváltás előtti időszakról szól, arról a periódusról, amikor a nyilvánvaló cenzúra-korlátok nem tették lehetővé sem a közgazdasági és politikai összefüggések kölcsönhatásából adódó problémák elemzését, sem a valódi programalkotást. Erre próbáltam utalni azzal a nyelvtani trükkel, hogy az első négy téma meghatározásakor következetesen a kérdőjeles formát használtam. A második rész – kicsit megbontva az időrendet – két, könyvnyi terjedelmű reform-javaslatot vesz górcső alá: az *Indulatos röpiratot* [1989], amely a szocialista tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet valamennyi fontos kérdését felelelte, illetve *Az egészségügy reformjáról* [1998] címet viselő kismonográfiát, amely az egészségügyi ágazat számára kínált egy komplett változtatási programot. A cikk harmadik része azokat az 1990 után megjelent olyan alkalmi elemzéseket mutatja be és értékeli, amelyek a maguk idejében szorosan kapcsolódtak a gazdaságpolitika napi (vagy mondjuk inkább: rövid távú) dilemmáihoz. A cikk egy rövid összeggéssel, mérlegkésztéssel zárul.

2. HELYZETLEÍRÁS ÉS ELEMZÉS: 1956 - 1989

2.1. Mi a baj a tervgazdasággal?

Az már az I. ötéves terv kudarca után – 1953-54 táján – világos volt, hogy a kötelező terutatisítások rendszere nem hatékony. Erről akkor a KSH vezetése bizalmas feljegyzésekben tájékoztatta a politikai vezetést. A legfőbb megállapítás az volt, hogy a tervteljesítés érdekében egyes vállalatok olyasmit gyártanak, amire egyáltalán nem volt kereslet. Ám a probléma lényegét – a gazdaság túlzott centralizációját – az akkor 28 éves Kornai János 1956 szeptemberében, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen megvédett és 1957 márciusában, könyv formában is megjelent kandidátusi disszertációja fogalmazta

² Erről részletesen ld. Mihályi [2005b].

meg a legvilágosabban. Modern terminológiával élve, ez a valamivel több, mint 200 oldal terjedelmű értekezés esettanulmány volt, annak bemutatása a textilipar példáján, hogy miképpen is működik a valóságban a tervgazdaság.

Mai ésszel nehéz elképzelni, miként gondolhatta bárki is, hogy a kormány valóban képes lehet 6 ezer termékre vonatkozóan értelmes utasítást adni, és elvárni azt, hogy a minisztériumok érdemben nyomon kövessék 12 ezer árucikk tervezését, termelését és elosztását (akkoriban országos szinten így nézett ki a tervezés). A korabeli, sztálinista felfogással azonban ez a látszólag sehova sem vezető gyakorlat nem volt ellentmondásban. Sztálin elmélete a „két világpiac”-ról éppen azt hangsúlyozta, hogy a szocialista rendszer más logika szerint működik, mint a piacgazdaság, ezért a szűk értelemben vett gazdasági teljesítményüket nem is lehet összehasonlítani.

Az értekezés nem a centralizáció tényét, hanem túlzott mértékét vitatja. Ez megfelelt az 50-es évek közepe magyar reformgondolkodásának: a folyó termelés és belföldi beszerzés és értékesítés, valamint foglalkoztatás és bérek tekintetében legyen vállalati döntés, viszont a beruházások és külkereskedelem tekintetében maradhat a tervutasítás. 1968-ra az új magyar mechanizmus (hasonlóan a jugoszlávhoz, de eltérően a csehszlováktól) túllép ezen, és minden tervutasítást megszüntet, vagyis nem csökkentette a centralizáció mértékét, hanem megszüntette.

2.2. Helyreállítható-e a magántulajdon dominanciája?

A magántulajdon kérdésének középpontba állítása egészen az 1989/90-es politikai rendszerváltásig komolyan fel sem merült. A magyar társadalomtudósok közül nagyon kevesen vállalták, hogy komolyan szembenézzenek a reprivatizáció elméleti lehetőségével. 1982-ben Tardos Márton egy interjúban páratlan őszinteséggel nyilatkozott: „Határozottan az a véleményem, hogy egy olyan ország, amely egyszer már végrehajtotta az államosítást, függetlenül attól, hogy akar-e, társadalmi méretekben nem tud reprivatizálni, mert a társadalom minden politikai helyzetben megkövetelné a tőkeakkumuláció és az örökösödés erős korlátozását.”³ Nagyon hasonlóan érvelt Bauer Tamás [1982a: 34] is pár hónappal korábban megjelent, akkoriban nagy feltűnést keltett tanulmányában: „Kizárhatjuk megfontolásainkból azt a lehetőséget, hogy a közép- és nagyvállalatoknál belföldi magántőkés gyakorolja a tulajdonosi funkciókat. (...) A nagytőke felszámolása harminc év után már olyan irreverzibilis folyamat, amelyen csak külső kolonializáció változtathatna. Azt sem hiszem, hogy a magántőkés forma feltámasztása (...) társadalmilag vonzó program lenne. S csak ezután említem, hogy kül- és belpolitikai értelemben abszurdum.”⁴

3 *Mozgó Világ*, 1983. 2. sz..

4 Bauernél még az is bizonyítható is, hogy nem pusztán a politikai cenzúrának tett engedményről van szó. Ugyanebben az időben álnéven, szamizdatban megjelentetett tanulmányában is szinte szó szerint szerepel az idézett megfogalmazás [Bauer 1982b]. Mind Bauer, mind Tardos állásfoglalása összecsengett az akkor már több éve Párizsban élő Kemény István 1980-ban keletkezett kéziratot tanulmányának kiindulópontjával: „Sehol a világon nem állítható vissza a kapitalizmus, ahol már egyszer radikálisan felszámolták, így Magyarországon sem.” [Kemény, 1980: 251].

1986 tavaszán, angol nyelven megjelent tanulmányában Kornai is kifejezetten peszsimista hangot ütött meg, mert nem látta útját-módját a legális magánszektor bővülésének. Úgy vélte, hogy a legális magánszektor a hivatalos deklarációk ellenére sem bízik az államban.

„Ezek az emberek vagy a szüleik az 1940-es években átéltek egy kisajátítási korszakot. Az ismételt hivatalos deklarációk ellenére, amelyek szerint tevékenységüket a magyar szocializmus állandó jellemzőjének tekintik, lelkük mélyén nem biztosak ebben. Ez az oka annak, hogy sokan rövidlátó módon igyekeznek nyereségüket maximalizálni, nem érdekeltek a hosszabb távú hírnevük, 'goodwill'-jük megalapozásában, jó minőségű szolgáltatásokkal, gyorsabb és megbízhatóbb szállítással, illetve hosszú távú állótőke-beruházásokban. A bátorítás és az elijesztés váltakozik; a nyugodt időszakokat a tömegkommunikáció 'spekuláció' és 'nyereszkesedés' elleni kampányai szakítják meg. Hosszú évek bizalmerősítő tapasztalataira van még szükség ahhoz, hogy messzebbre tekintsenek.”⁵

Az a vita, ami a mából visszatekintve privatizációs vitának tűnik, két évtizeden át „tulajdonreform” vitaként zajlott. A vita két síkon folyt. Egyfelől arról volt szó, hogy miként lehetne a létező, hagyományos állami tulajdoni formák mellett helyet teremteni újfajta tulajdonosi és vállalat-szervezési modelleknek. Másfelől – és a maga idején ez volt a vita fontosabb és érdekesebb ága – az volt a kérdés, hogy milyen átalakításokkal lehet nagyobb teljesítményre, jobb hatékonyságra kényszeríteni az állami tulajdonú ipari nagyvállalatokat – ha abból indulunk ki, hogy a szovjet fennhatóságtól belátható időn belül nem lehet megszabadulni.

A mából visszatekintve akár akadémikus jellegűnek, lényegtelennek is mondhatnánk a 80-as évek vitáit. Végül is, az élet megoldotta ezeket a kérdéseket. Ez azonban felületes érvelés. Azt a vitakérdést ugyanis ma sem lehet megkerülni, hogy vajon feladata volt-e a privatizációnak 1990 után a „megfelelő” gazdasági szerkezet kialakítása. Ma is sokan gondolják úgy, hogy még olyan mértékben is hiba volt a privatizáció középpontjába állítani a bevétel-szerzést, mint amennyire ez a valóságban történt; s helyette inkább „az optimális tulajdonosi és gazdasági szerkezet” kialakítására kellett volna törekedni.

2.3. Létezik-e harmadik út?

Erről is folyt vita a magyar szellemi életben, ha nem is éppen az első (legális) nyilvánosság fórumain, hanem magánbeszélgetések során, szamizdat művekben. Az államszocializmus rendszerét elutasító, de a marxi kiindulópontokhoz ragaszkodó Lukács-tanítványok – Bence György, Kis János és Márkus György – az 1970-es évtized elején éppen ezt a meggyőződést képviselték. Akkor úgy gondolták⁶, hogy elvileg lehetséges az alapvető termelőeszközök állami tulajdona alapján úgy kialakítani a terv és a piac kombinációját, hogy az képes legyen egyszerre megfelelni az optimalizáció és a humanizáció követelményének. Ugyanakkor Soós [2009] indokoltan hívta fel a figyelmet arra, hogy a

5 Ld. Kornai [1986], illetve magyarul Kornai [1987: 30]

6 Ld. Bence és szerzőtársai 1972-es kéziratát, ami 1992-ben jelent meg először magyar nyelven, könyv formájában.

közgazdászok között Magyarországon nem voltak jelentős számú, komoly intellektuális vagy politikai erőt képviselő hívei a piaci szocializmus ún. Lange-Lerner modelljének⁷, amely az 1930-as évek közepétől kezdve nagy népszerűségnek örvendett a nyugati világban. Lengyelországban és Csehszlovákiában más volt a helyzet. Włodzimierz Brus [1967] 1961-ben írt híres könyve is harmadik utas modellt javasolt és Ota Šik [1968] is piaci szocializmusban gondolkodott. A korai hatvanas években Keleten és Nyugaton egyaránt sokan vonzódtak a jugoszláv modellhez. Kornai viszont egyik megoldásban sem hitt, de ezt csak nagyon későn írta meg részletesen⁸, amikor már régió szerte mindenki túl volt ezen az illúzión. Amikor ez népszerű volt, ő nem írt ilyen témákról.

1989-ben a magyar reform-közgazdászok közül már csak Tardos Mártonra volt hatással a Lange-Lerner modell, míg Kornai János írásaiban ekkor már a piaci szocializmus, a harmadik utas elméletek bírálata volt a hangsúlyos elem.⁹

A legutópisztikusabb, és a pártállam számára legkevésbé elfogadható reform-konceptió Liska Tibor és tanítványai nevéhez fűződött. Liska már az 50-es évek közepétől kezdve hirdette – a szó szoros értelmében vett – világmegváltó nézeteit. Ő ugyanis azon az állásponton volt, hogy a szocialista és a magántulajdonon nyugvó piacgazdaság egyaránt elvetendő. Liska szemben állt az öngazgatás minden formájával is, ideértve a jugoszláviai modellt is. Elképzelései szerint – melyeket könyv formájában 1964-65-ben vetett először papírra – az lenne az igazán hatékony gazdálkodási forma, ha a vállalkozók nem tulajdonba, hanem csak bérletbe kapnák a termelőeszközöket.¹⁰ Mindezzel kapcsolatban Kornai nagyon elutasító volt. Szerinte a Liska-modellről első ránézésre látszott a mesterkéltég, a másképpen uniformizált világ iránti vágy. Ahogy Kornai [1985: 316-317] megfogalmazta:

„Valóságos társadalmak játékszabályait (...) nem lehet tetszés szerint kiagyalni. (...) Valóságos gazdasági rendszerekben eleven emberek cselekszenek, akiknek rokonszenves és kevésbé rokonszenves tulajdonságait egyaránt bele kell kalkulálni a társadalomról szóló elképzelésekbe.”¹¹

7 Az első tanulmányok közül ld. Lange [1935] és Lerner [1934].

8 Ám az is igaz, hogy e modell realitását Kornai [1971: 372-373] már az *Anti-equilibrium*ban megkérdőjelezte. Kornai idevágó nézeteinek összefoglalását a rendszerváltás utáni időszakból ld. például Kornai [1992b].

9 Az MTA égisze alatt 1966 óta megjelenő angol nyelvű közgazdasági folyóirat, az *Acta Oeconomica* 1989-es évfolyamában 100 oldalnyi terjedelemben 27 szerző (köztük 12 magyar) véleményét közölte a „szocialista piacgazdaság” lehetséges modelljeire vonatkozó körkérdés alapján. Ez a szöveggyűjtemény jól reprezentálja, hogy ki hol tartott a gondolkodásban 1988/89 fordulóján. id. mű 40. évf. 179-284.

10 Liska két fő műve az *Ökonosztát* és a *Szent barmunk*. Liska nem volt sem jó konspirátor, sem jó szervező. Fél-hivatalos sokszorosításban vagy csak kézirat formában hozzáférhető műveit nemigen terjesztette. Bár sokan hallottak róla, csak nagyon kevesen olvasták - kevesebben, mint a kor más szamizdat szerzőit. Vélhetően az *Ökonosztát*ban ő használta először a magyar szakirodalomban a „vállalkozó” kifejezést is. Liska [1964-65, 1988: 236]

11 Érdekes, hogy a Liska-féle koncepció, mint okvetlenül elvetendő alternatíva az 1989 nyarán folyó háromoldalú tárgyaláson csak a Fidesz részéről került konkrétan említésre [Szalai, 1990].

2.4. Mítől van a hiány?

Mindeközben, az 1970-es évek második fele óta, a magyar közgazdász-társadalom egyre többet hallott Kornai [1980] hiányelméletéről. Másfél évtized alatt szinte triviális, mindennapos igazsággá vált az a gondolat, hogy „szocialista gazdaság = hiánygazdaság”, és ez minden baj okozója. Pontosabban szólva: a magántulajdon hiánya.

Meglepő módon ezt az elméletet 1989-ben a pártállam meghatározó ideológiai fóruma, a kormányzó Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) fenntartás nélkül beépítette saját programjába. Úgy fogalmaztak, hogy az ország előtt álló legfőbb gazdasági cél „a hiánygazdaságból a piacgazdaságba való konzisztens átmenet” és minden más cél – így például a tulajdonreform, a konvertibilitás és a KGST reformja – csak ennek a célnak alárendelve gondolható el.¹² A párt havi lapja címlapfotóval és terjedelmes írással számolt be arról, hogy a december 27-i budapesti pártértekezleten mekkora teret szenteltek a felszólalók Kornai könyvének. Már a tudósítás címe is erre a paradoxonra utalt: „Lobogónk: Kornai?”¹³ Vélhetően a párt ideológusai nem is értették igazán Kornai mondanivalóját, de úgy gondolták, hogy a hiánygazdaság elleni harc meghirdetése találkozni fog a szavazók elvárásaival. (Ebben persze volt is némi pragmatikus igazság.)

3. KOMPLETT PROGRAMOK: AZ ÁTMENET STRATÉGIÁJA ÉS AZ EGÉSZSÉGÜGY REFORMJA

3.1. Az átmenet stratégiája.

Az 1990 tavaszán megtartott első szabad választásokat megelőző két évben, a gyorsan változó nemzetközi és hazai politikai erőterében a folyóiratok hasábjain, vitaklubok előadóestjein és a kollektív munkára épülő reform-bizottságokban elővezetett rendszerváltó koncepciócsírák senkinél sem álltak össze átfogó rendszerváltó gazdaságpolitikai programmá. Ma már tudjuk: idő sem volt rá. A változások annyira felgyorsultak, hogy a spekulatív elme ezt alig volt képes követni. Ráadásul a sokat idézett és a médiában sokat nyilatkozó szerzők többsége maga is aktív részesévé vált a változásoknak, így a szó fizikai értelmében sem volt ideje, energiája kiérlelt gondolatok papírra vetésére. Ebben a helyzetben, 1989 őszén bombaként robbant a kívülálló, egyetlen bizottság munkájában sem részt vevő Kornai János könyve, az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. A visszhang olyan volt, mint Kornai hazai recepciója során még soha: a mindössze 124 oldalas könyvről néhány hónapon belül több tucat írás jelent meg a napi, heti és havi lapokban.¹⁴

12 *Népszabadság*, 1989. márc. 11. Az MSZMP 1989. október 8-án zárult XIV. kongresszusa – a pártállam utolsó ilyen rendezvénye – már az új idők szellemében hozta meg határozatait. Az október 7-én meghozott döntés alapján ekkor már a pártot – névváltoztatás és teljes újjáalakulás után – Magyar Szocialista Pártnak (MSZP) hívták.

13 *Új Fórum*, 1990. január. A cím megértéséhez szükség van némi történelmi visszatekintésre. 1949-ben a magyar kommunisták egyik vezető ideológusa, Horváth Márton *Lobogónk: Petőfi* címmel jelentetett meg egy brosúrát. Ezzel kezdődött Petőfi pártállami kisajátítása.

14 A könyv születésének körülményeiről ld. Kornai önéletrását [2005: 354-355], a kritikák ismertetését ld.

Az egyik központi vitakérdés ekkor már az állami és a magánszektor egymáshoz viszonyított aránya, illetve a két szektor viszonya volt. A másik központi kérdés a makroarányok átalakítása és a külső-belső pénzügyi egyensúlyok megteremtése volt. (Ezzel – elsősorban a helyszűke okán – most nem foglalkozunk. Ám az is fontos tény, hogy a *Röpirat* másik fő üzenete, a „stabilizációs műtét” kevesebb figyelmet keltett.¹⁵) Szemben Kornaival, az 1989/90-ben megszólalt szerzők többsége óvakodott attól, hogy a maga tulajdon-konceptióját, mint egyetlen kívánatos alternatívát állítsa be. Ennek politikai okai is voltak. Nem a megtorlástól való félelem, mint inkább a politikai táborképzés igénye tartotta vissza a szerzőket a radikális megfogalmazásoktól. Mint Kornai írta (1989: 14-15):

„A mai Magyarországon minden közgazdasági irányzat és minden politikai áramlat elismeri a magánszektor létjogosultságát, de a megfogalmazások számottevő része eléggé általános vagy éppenséggel homályos. Ez lehetővé teszi, hogy a témával foglalkozó közgazdász, politikus vagy párt ne foglaljon állást a kérdésben.”

Volt az óvatosságnak egy ennél egyszerűbb és tiszteletreméltóbb oka is. A szerzők maguk is tisztában voltak saját tulajdon-konceptiójuk gyengéivel, s ezért voltak megbocsátóbbak a rivális teóriákkal szemben. Kornai viszont szembehelyezkedett a mind jobban elharapózott „virágozzék minden virág” állásponttal. A különféle tulajdonformák egyenrangúságával szemben a magántulajdon felsőbbrendűségét, a kész nyugati minták és intézmények átvételével szemben a szerves – és ezért szükségszerűen lassúbb – átmenetet pártfogolta. A mindenáron való gyorsítással a fontolva haladást, az osztogatásos tulajdon-reformmal az államilag irányított eladást állította szembe.

A reform-közgazdászok többségével ellentétben Kornai minden szempontból bizalmatlan volt a vállalati menedzsmenttel szemben.

„Az állami vállalati szektor szociológiai értelemben az állami bürokrácia része.” - írta, s a jobb érthetőség kedvéért még azt is hozzátette, hogy „nem vállalkozó az, aki az állam pénzével gazdálkodik, és a veszteséget az állammal fizetteti meg”, a „bürokrácia nem a maga pénzét költi, hanem az állampolgárét.”¹⁶

Az állami vállalatok vezetőinek nem több, hanem kevesebb mozgásszabadságot kell adni – vonta le a következtetést. Fel is sorolta azokat a területeket, ahol a jogokból célszerű lenne visszavenni: hitel, beruházás, bér, import és devizagazdálkodás. Valahogy olyan formán kell kordában tartani az állami cégeket – írta –, ahogyan az amerikai

Csaba [1998: 142-143], Mihályi [1999]. Kornai visszatekintő önértékelését ld. Kornai [2007a: 64-73].

15 Személyes véleményem szerint, a mából visszatekintve a könyvnek ez volt az erősebb, jobban argumentált része. Hatalmas, történelmi esélyt játszott el az Antall József által irányított első, szabadon választott kormány, hogy nem követte Kornai idevágó ajánlásait. Erről részletesebben ld. Csillag – Mihályi [2006b: 60-66].

16 Néhány évvel később Kornai [1993: 148] a vállalati menedzsment és az állami bürokrácia motivációinak egybeesését a klasszikus szocializmus egyik alapvonásaként tárgyalta.

kongresszus ellenőrzi a Pentagon katonai kiadásait. Kornai tehát frontális támadást indított az állami nagyvállalatok és vezetőik ellen. Ez akkor is és később is ellenérzéseket szült – részben még a reformszocializmus időszakából megmaradt emlékek hatására.

A legélesebb kritikát Bauer [1989] fogalmazta meg: a javaslatok operacionalizálhatóságát kérte számon. Kimutatta, milyen könnyen visszacsúszhat a Kornai által javasolt rendszer a tervutasításos rendszerbe. Az ugyanis nem megy – érvelt Bauer –, hogy az állami vállalatot az állam központi szervei csak az *inputok* (bér, beruházás, import) oldaláról ellenőrizzék. Nyilván meg kell szabni, hogy adott mennyiségű *inputhoz* mennyi *output* tartozik. Ha pedig betérünk ebbe az utcába, akkor nehéz lesz határt szabni az ellenőrizendő tervmutatóknak, hiszen mind az *inputok*, mind az *outputok* dezaggregálhatók, s bizonyos mértékig helyettesítik is egymást. Akkor tehát ezeket is ellenőrizni kell. S minthogy az ellenőrzésre és az ellenérdekeltségű felek vitájára mindig csak korlátozott idő áll rendelkezésre, elkerülhetetlen, hogy ez a rendszer újraszülje a tervmutatók feletti alkudozást. Ugyanez a gondolatmenet Tardos Márton [1992: 9] általánosabb megfogalmazásában így hangzott: „Nem lehet abban bízni, hogy a demokratikus állam képes lesz arra, amire a szocialista állam nem volt képes. Ezért a tulajdonváltás hosszú átmeneti időszakában a bürokrácia nem fogja tudni a kezében összpontosuló állami vállalatokat eredményesen működtetni.” Hasonló álláspontot fejtett ki Major [1993] is.

Kornainak a modern piacgazdaság intézményi struktúrájával szembeni ellenérvei és a 19. századi nyers kapitalizmushoz való visszatérésre vonatkozó javaslatai sem arattak osztatlan sikert. Számára a kelet-európai tőzsdék *Capitally-játékhoz* hasonló *játék-tőzsdének* tűntek csupán, a bankok nem bankok, a részvénytársaságok nem részvénytársaságok. Bródy András és Valentiny Pál ezzel szemben úgy vélte, hogy hiba volna mesterségesen „előlről”, azaz a 19. századi viszonyok felől közelíteni és csupán személyi és a kisvállalkozói magántőkére alapozott viszonyok kialakításával elősegíteni a piacok kialakulását. „Ha már a részvénytársaság, holding, transznacionális vállalat, bank, tőzsde, computer stb. fel van találva, akkor helyes élni e lehetőségekkel.”¹⁷ Tardos Márton pedig úgy fogalmazott, hogy Kornainak az a követelése, hogy kizárólag magánszemélyek részére történjen privatizálás „beláthatatlan időre kitolná az állami tulajdon felbomlását”.¹⁸ Mint utólag kiderült, a legtöbb poszt-szocialista ország vezetése hasonlóan gondolkodott: 27 országból 21 saját tőzsdét hozott létre.

Kornai meglehetősen szkeptikus volt a külföldi tőkével kapcsolatban is. Egyfelől úgy látta, hogy a végbement tranzakciók valójában a nemzeti vagyon eltékozlását példázták¹⁹, másrészt pedig úgy gondolta, hogy komoly nyugati cégek amúgy sem lesznek hajlandók beszállni a felkínált üzleti lehetőségekbe.

„A magam részéről nem számítanék arra, hogy a külföldi tőke számottevő beruházást hajt végre a magyar gazdaságban azon az alapon, hogy számára kivételes helyzetet terem-

17 *Mozgó Világ*, 1991: 9. p. 52.

18 „Piszkos dolgok fognak történni... (Vita a tulajdonreformról), Eörsi János beszélgetése Tardos Mártonnal és Bokros Lajossal, *Beszélő*, 1990/4.

19 Különösen nagy visszhangot keltett az a konkrét megjegyzése, amikor a Ganz Járműgyár 2 millió fontért történt eladását Kornai azzal bírálta, hogy ennyi pénzért az amerikai Bostonban csak 12 öröklakást lehetne vásárolni, és nem egy gyárat. Ld. Bauer [1990]

tenek. (...) Véleményem szerint elég gyermekes dolog külföldi előadásokon és államférfiúi nyilatkozatokban csábítgatni a külföldi tőkét, hogy szíveskedjék Magyarországra jönni.”²⁰

A hazai és a külföldi magántőkének ez a megkülönböztetett kezelése kitapintható a Röpírat minden gondolat sorában. Kornai egy felől azt szerette volna, hogy a rendszer-váltás és a tulajdonosváltás a hazai magántulajdonos osztály fokozatos és szerves megerősödésére épüljön. Szerinte ez és csak ez számít:

„Megítélésem szerint a (hazai – M. P.) magánszektor kifejlődése az eddig végbement gazdasági reformfolyamat legfontosabb (hajlok arra is, hogy azt mondjam: egyedül igazán fontos) vívmánya.”²¹

Kornai fenntartásait a külföldi tőkével szemben könnyű volt cáfolni. Elég volt arra hivatkozni, hogy a nagy multinacionális vállalatok Magyarországi terjeszkedése egy globális expanziós stratégia része. A 1980/90-es évtized fordulóján hozzánk települt cégek – a Suzuki, a General Motors, a General Electric és a többiek – Magyarországot az akkor még intakt és működő szovjet piac meghódítása szempontjából értékelték. Számukra sokadrangú kérdés volt – ha egyáltalán mérlegelték –, hogy a magyarországi átalakulás milyen mértékben kedvez a hazai magántőke felhalmozásának, hogy biztonságban érzik-e magukat a magyar kisvállalkozók. Arra viszont nagyon is odafigyeltek, hogy a magyar kormány milyen kedvezményeket és támogatásokat ígért.

Ha a külföldi tőke jelenléte nem annyira fontos, akkor nincs szükség kifinomult részletszabályozásokat kínáló adórendszerre, nem kell tőzsde, nincs szükség fejlett tőkepiacokra. Már csak azért sem, mert – mint láttuk – Kornai azt feltételezte, hogy a külföldi nagybefektetők nem is fognak addig jelentős tőkét Magyarországra hozni, amíg nem látják a hazai magántőke megerősödését, s ennek nyomán a szolgáltatások minőségének javulását.

Kornai akkori álláspontja szerint tehát lehetetlen lesz egyetlen huzáros rohammal bevenni a magántulajdon számára a gazdaságot. A Liska-modell kapcsán már említett „harmadik utas” koncepciót, valamint Erdei és Bibó nevét felidézve Kornai ez idő tájt – praktikus megfontolás alapján – elfogadta Szelényi Iván, Gábor R. István vegyes gazdaság koncepcióját és arra hívta fel a figyelmet, hogy „évtizedekre lesz szükség a fejlett és érett magánszektor kibontakozásához”.²² Addig pedig, együtt kell élni a duális gazdasággal. Nem jó jelszó a reprivatizálás és semmilyen gazdasági nehézség nem indokolja, hogy kevés pénzért külföldieknek kiárussítsák a nemzeti vagyont – vonta le mindebből a konklúziót. Mindezek helyett Kornai inkább az új magánvállalkozások támogatásának fontosságát hangsúlyozta.²³

20 Id. mű: 26

21 Id. mű: 13-14

22 U. o.

23 Fontos megjegyezni, hogy az állami vállalatvezetők döntési szabadságát illető korlátok kérdésében, a tőzsde és az ingyenes részvényjuttatás egyes formáinak megítélésében Kornai pár hónappal később némileg módosította véleményét és a Röpírat 1.2 alfejezetét átírta. A Röpírat 1990 májusában megjelent amerikai

3.2. Az egészségügy reformja.

Kornai egyik máig ható, nagy jelentőségű elméleti megállapítása az, hogy – miközben rendszerszinten a szocialista és a kapitalista gazdaság nem alkothat működőképes keveréket – a tisztán piaci elveken működő kapitalista gazdaságban is megtalálhatók a „szocializmus szigetei”. Ennek egyik fontos példája az egészségügyi rendszer. Egészen bizonyos, hogy ez volt az egyik megmondolás, ami nyomán Kornai majd egy évtizeden át ezt a területet (is) kutatta. Az *egészségügy reformjáról* c. könyve 1998-ban jelent meg.²⁴

Negyven évvel a pályaindító *Túlzott központosítás* után, ez a könyv még mindig ugyanarról szól – a bürokratikus tervgazdaságról, a verseny hiányáról, az alacsony hatékonyságról, az erőforrások pazarlásáról, a fogyasztói igények figyelmen kívül hagyásáról. Más szóval, a továbbélő szocializmusról. 1989 és 1998 között egész iparágak tűntek el, s helyüket újak foglalták el, alapvetően megváltozott a mezőgazdaság birtokstruktúrája, mindennapjaink részévé vált a munkanélküliség, konvertibilis lett a forint, belépünk a NATO-ba és az Európai Unióba. Csak az egészségügyben maradt minden a régi: a monopolhelyzetű társadalombiztosítás, a túlzottan sok orvos, a felesleges ágyak, a méltatlanul alacsony bérek és a hálapénz.

Ebben a közel 200 oldalas műben Kornai egy olyan lassú reform koncepcióját vázolta fel, amely egyfelől a szolgáltatók fokozatos privatizációját, másfelől az ellátás címkézett adóból történő finanszírozását tartotta kívánatosnak. Az *Indulatos röpiratból* ismert stílust követve, Kornai megint nagyon keményen fogalmazott.

*„Nevezzük nevén a gyereket. Nem biztosítási díj, hanem egy speciális adó nem megfizetésére kötelezzük a lakosságot. (...) Itt nem biztosításról van szó, hanem az adófizetők megcímkézett pénzének kezeléséről.”*²⁵

Részletesen kibontott elgondolása szerint a befolyt pénzt az államapparátus részeként működő Egészségügyi Pénztár²⁶ szektorsemleges módon fogja majd kezelni: vagyis az állam attól vásárol orvosi, kórházi stb. szolgáltatást, aki ezt olcsóbban és jobb minőségben nyújtja. Az elképzelés szerint tehát az alapvető egészségügyi ellátások állampolgári jogon mindenki számára közvetlenül hozzáférhetővé válnak, s aki ennél többet és jobbat szeretne magának és családjának biztosítani, az kössön kiegészítő magánbiztosítást.²⁷

kiadásban már ez a javított okfejtés szerepelt. De ez már nem változtatott a Röpiratról a megjelenés idején itthon kialakított összképen.

24 Máig legutolsó, hazai vonatkozású egészségügyi tanulmánya: Kornai [2008].

25 Kornai [1994: 124, 133]

26 2010 után, az Alaptörvény megváltoztatásával lényegében ezt a modellt vezette be a 2. Orbán-kormány 2011 és 2017 között. Megszűnt a társadalombiztosítás, az ellátás alapja az állampolgári jog lett, hasonlóan az ún. nemzeti egészségügyi szolgálat modellhez (National Health Service), ami Angliában működik a II. világháború óta.

27 A jelen tanulmány szerzője ezt a koncepciót megjelenése után nyomban erősen kritizálta [Mihályi, 1998]. Akkor is, és ma is úgy gondolom, hogy mindenképpen szükség van arra, hogy a finanszírozási oldalon egymással versenyben álló, magántulajdonú betegbiztosítók szerepet vállaljanak a szolgáltatók ellenőrzésében, a minőségi sztenderdek betartatásában - s Kornai kifejezésével élve -, a költségvetési korlátok

4. EGYSZERI ÁLLÁSFOGLALÁSOK

4.1. 1994: Rossz úton járunk.

Az MDF-kormányt felváltó, szociál-liberális koalíció gazdaságpolitikai koncepcióját Kornai a *Népszabadságban* kora őszén, ötrészes cikksorozatban bírálta. Nyilván úgy érezte: sürges az idő. Az 1994-es választásokat és az Országgyűlés nyári szünetét követően olyan gazdasági döntések fognak születni, amelyek hosszú időre mindent meghatároznak.²⁸ Tulajdonképpen ez is egy „indulatos röpirat” volt – a restriktió ellen. Ezt jelezte a cikksorozat címe is: „*A legfontosabb: A tartós növekedés*”. Őt – egymással összefüggő, de az elemzés szintjén mégis jól elkülöníthető – állítást fogalmazott meg.

1. *A fogyasztás és a felhalmozás több éve kialakult arányait az utóbbi javára radikálisan meg kell változtatni. Középtávon (5-10 év) a felhalmozási rátát a mainál jóval magasabb szinten kell stabilizálni.*
2. *A következő két-három évben a nominálbérek az infláció üteménél lényegesen kisebb mértékben növekedhetnek. Ez olyan rövid távú cél, amelyet egy szociális paktum keretében kell megvalósítani.*
3. *Lényegesen javítani kell az állami adószedés hatékonyságát.*
4. *Korrigálni kell a „koraszülött jóléti állam”²⁹ finanszírozhatatlan elosztási rendszereit. Több és gyorsabb decentralizációra, privatizációra van szükség az egészségügyben, az oktatásban stb. Csökkenteni kell a kormány bürokratikus kiadásait.*
5. *Stabil és pozitív reálkamatszintet kell kialakítani annak érdekében, hogy a megtakarítás mindenki számára kifizetődő és hosszú távon előre kalkulálható legyen.*

Ezek a pontok – nagyjában-egészében – összhangban álltak azokkal az elképzelésekkel, amelyekre az MSZP és az SZDSZ által alkotott koalíció gazdaságpolitikája épült. Kornai ugyanakkor szemernyi kétséget sem hagyott aziránt, hogy vitája is van a négy évre formálódó új gazdaságpolitikával. Főképp attól félt, hogy az 1994. évi pótköltségvetés, majd a körvonalaiban akkor már ismert 1995-ös gazdaságpolitikai intézkedések nyomán az ország lakossága értelmetlen áldozatvállalásra kényszerül, s a „csomagterv” végül is úgy mélyíti tovább a recessziót, hogy a kilábalás reménye egyre távolabb kerül. Egyszerűen szólva: a restriktió nyomán nem lesz gazdasági növekedés.

Elegánsabban fogalmazva, a vita egyetlen kérdésben csúcsozott ki: szabad-e kockáztatni a termelés visszaesését a költségvetési hiány megfékezése érdekében? Kornai azt mondta, hogy nem, az akkor formálódó gazdaságpolitika pedig azt, hogy igen. Kornai szerint a kormány attól félt, hogy a belföldi összereslet további növekedése a fizetéseképtelenség közelébe sodorhatja az országot, s ehhez képest a termelés esetleges újabb visszaesését elfogadható árnak tartotta. Ő maga viszont úgy látta, hogy a termelés visszaesése az igazi veszély, s ha ezt csak azon az áron sikerül megakadályozni, hogy nő

megkeményítésében.

28 Ez a cikksorozat később egy szakfolyóiratban egybefüggő tanulmányként is megjelent. Ld. Kornai [1994].

29 E fogalmat Kornai [1992a] tanulmánya vezette be.

a költségvetési deficit és a fizetési mérleg hiánya, akkor ez még nem jár végzetes bajjal. Kornai ugyanis abban bízott, hogy növekvő GDP mellett több lesz az export, nőnek az adóbevételek, s így – kvázi automatikus módon – viszonylag hamar helyreáll a gazdaság egyensúlya.

Ez a cikksorozat még Bokros Lajos színre lépése előtt született – a gazdaságpolitika irányítója ekkor Békesi László (MSZP) pénzügyminiszter volt. Végső üzenetét tekintve azonban Kornai 1994 nyarán megfogalmazott kritikája érvényesnek mondható volt 1995 tavaszán is, amikor a Bokros-csomag meghirdetésre került. Bár nyíltan kevesen vitakoztak Kornaival, az adott politikai helyzetben a hallgatás is állásfoglalás volt. A kormányzat mögött álló, meghatározó gazdaságpolitikai egyéniségek, akik részben aktív SZDSZ-politikusként, részben a szellemi holdudvar részeseiként voltak jelen a közéletben, elutasították Kornai javaslatait.³⁰ Egyfelől úgy vélték, hogy Kornai túlságosan optimista módon ítéli meg a magyar gazdaságban ténylegesen végbement piacosodást: (i) körülbelül egymillió ember még mindig az államtól kapta a fizetését, s ehhez jött még pár százezer, akik állami többségű cégek alkalmazásában álltak; (ii) a Figyelő top-listája szerint a legnagyobb árbevételű 200 magyar társaság közül 160-ban az állami tulajdonhányad 50% százaléknál felett volt. A másik ellenvetés az volt, hogy Kornai túlságosan könnyedén siklott át afelett, hogy másképp ítélandó meg az egyes gazdaságpolitikai intézkedések kockázata egy olyan helyzetben, amikor a költségvetési deficit és a fizetési mérleg hiánya még viszonylag kismértékű, és másként akkor, amikor már iker-deficit formájában a GDP 8-10%-ának megfelelő egyensúlyhiány ismétlődik évről évre.³¹ Öt hónappal később már csak hajszál választott el minket az államcsödtől (a kormány által eladásra kínált államkötvényeket senki sem akarta megvásárolni). Ekkor jött a Bokros-csomag, vagy talán helyesebben fogalmazva: Bokros-Surányi-csomag, aminek szükségességét Kornai sem a bejelentéskor, sem később nem vitatta.³²

4.2. 2006: Nincs szükség univerzális reformokra.

Az MSZP-SZDSZ kormány újraválasztásakor felpozícióba került szakmai vitában Kornai János [2006] ismét terjedelmes és mélyenszántó, kétrészes *Népszabadság* cikkel próbált irányt szabni a közös gondolkodásnak. Esszéjének fő üzenetével, a kormány stabilizációs

30 Ld. – például - Mihályi [1994] vitacikkét.

31 „Ha valaki télvíz idején szakadt kabátban, lyukas cipőben megy ki az utcára, akkor ezzel ugyan vállalja a megfázás kockázatát, de egyáltalán nem biztos, hogy megfázik, s ha megfázik is, akkor is jó esélye van, hogy túlélje. Negyvenfokos lázzal, tüdőgyulladással ugyanez a séta már istenkísértés.” írtam a már hivatkozott vitacikkemben. Sajnos a példa nem volt túlzó. 1991-1992-ben lábom hordtunk ki egy tüdőgyulladással felérő betegsősorozatot (a KGST összeomlása, számviteli törvény, csödtörvény, külkereskedelem liberalizálása stb.). 1993-ban és 1994-ben úgy halmozódott fel 7 milliárd dolláros deficit a fizetési mérlegben, hogy közben a termelés gyakorlatilag stagnált. A végeredmény: négy év alatt az ország külföldi adóssága több mint 5 milliárd dollárral növekedett, a belső államadósság pedig több mint kétszeresére duzzadt. Ez utóbbi teher nagyságát jelezte, hogy az 1995. évi költségvetés harmadát vitte el a törlesztési kötelezettség és a kamatfizetés.” – olvasható Mihályi [1994] vitacikkében.

32 Sőt, 1995 tavaszán Kornai Surányi György MNB elnök felkérésére tagja lett a Jegybanktanácsnak, a kormányzat egyik fontos döntéshozó testületének.

döntéseinek támogatásával, a költségvetési kiigazítás szükségességét bizonyító érvelésével minden tekintetben könnyű volt egyetérteni.

Volt azonban a Kornai-írás második részének egy olyan vonulata, amellyel lehetett vitatkozni. Ezt akkor, szerzőtársammal, Csillag Istvánnal³³ – egy általunk kitalált műszóval – reform-óvatosságnak neveztük. Úgy éreztük, hogy 2006 júliusában, éppen túl egy mini-valutaválságon, és néhány héttel az Európai Unió számára kötelezően elkészítendő konvergencia program beadási határidejének lejárta előtt, az ágazati reformok ütemezésével kapcsolatos Kornai-álláspont szakmai alapon is, politikai alapon is vitatható volt.³⁴ Az eredeti cikkben ilyen megfogalmazások szerepeltek:

„Senkit sem szabad megfosztani szerzett jogaitól”;

„Ne legyen a központi akaratnak kezdeményezési monopóliuma”;

„Nem jó minden esetben az átfogó és univerzális reform”;

„Kifejezetten kártékonynak érzem a makrogazdasági kiigazítás és a társadalmat mélyen átalakító reformok ügyének torz összekapcsolását”;

„A reformok kierőszaolására irányuló „nyomás csak eszmei zűrzavarhoz és felelőtlen kapkodáshoz vezet”.

Az ország helyzete 2006-ban hasonlított is, meg más is volt, mint 1994-ben, amikor Kornai ugyancsak a Népszabadság hasábjain szolt hozzá az aktuális kérdésekhez. Amikor Kornai fékezni akarta a reformokat, az államháztartás hiánya nagyobb (10% felett!), ám a kormány kiigazítási szándéka is határozottabb volt. A nagyobb külső és belső hiány kiigazítására rendelkezésre álló hagyományos eszköztár viszont lényegesen szűkült az ország OECD és EU-tagságával. Hiszen tartózkodni kellett az adósság elinflálásától, nem lehetett volna vámpótléket bevezetni, és az árfolyam-politikai eszközök is korlátozottabbak voltak. Bennünket tehát nem győztek meg Kornai érvei: nem fogadtuk el, hogy ennek a rendszernek a megváltoztatása lehetséges lenne pártokon átívelő konszenzus, kísérletezés, a hibák és próbálkozások spontán módján.

A reformóvatosság egyik fő indoka Kornainál egy jogi-erkölcsi megfontolás volt: senkit sem szabad megfosztani szerzett jogaitól, ergo: rövid távon nincs is mozgástér. Csakhogy, ha a jóléti állam „koraszülött” – ez, mint már utaltunk rá valójában Kornai kifejezése –, akkor az azt is jelenti, hogy a makrogazdasági stabilitás szempontjából finanszírozhatatlan, ezért fenntarthatatlan. Vagy más megfogalmazásban: a „szerzett jogok” csak úgy tarthatók fenn, ha ennek érdekében az ország eladósodik, s a hitelek terheit gyermekeinkre, unokáinkra terheljük. Mi vitattuk a szerzett jogok feltétlen védelmét más megközelítésből is. Akkoriban a hallgatók fele számára szerzett jognak tűnt a felsőoktatási tanulmányok folytatásának ingyenessége. No, de a hallgatóknak melyik fele élvezze ezt a szerzett jogot – a szegények, a kitűnő tanulók, a pestiek, a vidékiek? Sokak szemében szerzett jog volt a sundám-bundám módon szerzett rokkantnyugdij is.³⁵

33 Csillag – Mihályi [2006a].

34 Az egészségügyi reform tekintetében például Kornai azonnali fékezésre és hosszan, akár négy évig is tartó szakmai vitára buzdított.

35 Ennyi rokkantnyugdijra jogosult polgár egyetlen országban sem volt akkortájt.

Megint mások számára szerzett jog volt az idős rokon aktív kórházi ágyon történő elhelyezésének lehetősége némi befolyással való üzérkedés és/vagy hálapénz ellenében. Más szóval, mi azt az álláspontot képviseltük, hogy a „szerzett jogok” rendszere nemcsak azért szorul átgondolásra, határozott és radikális reformra, mert nem finanszírozható. Azért is kell hozzányúlni a szerzett jogokhoz, mert igazságtalan rendszert védenek.³⁶

Kornai második fontos érve az volt, hogy a reformok kitalálása nem az állam feladata. Csakhogy a mindenféle jóléti és állam által nyújtott közösségi szolgáltatásokat – tehát a nyugdíjat, a múzeumot vagy az építési engedélyek kiadását – lehet, hogy csupán formálisan, de mégiscsak állami kényszerítő erővel bíró normák, szabályok írják körül. Törvények, kormányrendeletek határozzák meg a hozzáférés, az igénybevétel rendjét, esetenként a kényszert. Lehet tudományos bírálattal, közírói hevülettel vagy szépírói mondatokkal támadni ezeket, és lehet biztatni a gazdaság szereplőit a spontán kezdeményezésekre, de végső soron a rendszerek megváltoztatásához állami döntési mechanizmusba ágyazottan, Kornai elítélő szavait visszaidézve a „központi akarat kezdeményezési monopóliuma” alapján lehet csak hozzákezdeni.

Egy ideális, tudósok által kormányzott világban – Platón álmodott ilyet – a reformok előkészítése, a döntési alternatívák megfogalmazása, a részletek kidolgozása, a közvélemény meggyőzése és a szabályok megváltoztatása ésszerű arányokat tükröző időfelhasználással kell hogy történjen. Kornai érvei is ebbe az irányba mutattak. Magyarországon azonban az elmúlt fél évszázadban soha nem így mentek a dolgok. Öt-hat vagy akár tíz év is eltelt terméketlen elvi (valójában inkább ideológiai) vitákkal, melyek során a hamar kijegecesedett álláspontok képviselői – egyfelől a pártliberálisok, másfelől a központi tervezés hívei – alig-alig változtattak véleményükön. És azt is érdemes számításba venni, hogy a közvélemény gyorsan felejt. Vagyis a viták megkezdése után négy-öt évvel mindig vannak olyanok, akik annak idején nem is olvasták vagy már elfelejtették a korábban elhangzottakat és – őszinte tudatlansággal – azzal az érvvel bombázzák a közvéleményt, hogy *x* vagy *y* kérdésről „nem is volt alapos társadalmi vita”.

Kornait bírálva, 2006 nyarán úgy véltük, hogy az idő sürget; reformok nélkül a megkerülhetetlen stabilizáció eredményei el fognak párologni. A nadrágszjé-megszorítást nagyon könnyű visszacsinálni. Arra azonban nem gondoltunk – teszem hozzá ma önkritikusan –, hogy a reformokat is vissza lehet csinálni. Ezt tette 2010 és 2017 között a 2. és 3. Orbán-kormány.

4.3. Kávé és tea: a 2007-es egészségbiztosítási reform bírálata.

Kávé és tea – ezzel a szokatlan, ámde ütős címmel jelent meg Kornai János cikke a Nép-szabadságban, 2007 októberében.³⁷ A címmel arra akart utalni, hogy az önmagukban

36 Hasonlóan érvelt Bauer Tamás [2006] is Kornai cikkére reagáló írásában („Reformok ideje”, *Népszabadság* július 18.)

37 Ez az írás, ebben a tárgyban nem az első megszólalás volt. Gyurcsány Ferenc miniszterelnök kezdeményezésére, 8 hónappal korábban, 2007. január 25-én és 26-án számos hazai és nemzetközi szakértő részvételével az Országházban nyilvános vita folyt az egészségügyi biztosítás reformjáról. Dr. Molnár Lajos egészségügyi miniszter Kornait kérte fel, hogy elsőként szóljon a konferencia résztvevőjéhez. A hosszú és számos részletre kiterjedő előadás 27 pontban fogalmazta meg az egészségbiztosítással kapcsolatos dilem-

jó dolgok – mint például egy csésze tea vagy kávé – vacak löttyé silányulnak, ha 51-49 arányban összeöntik, összekeverik őket. Kornai ezt a hasonlatot érezte találónak, amikor azt a kompromisszumos egészségbiztosítási törvényjavaslatot elemezte, amit bő egy évnyi vita és egy miniszterváltás nyomán³⁸ az akkori két kormányzó párt, az MSZP és az SZDSZ benyújtott a Parlamentben.

Miért pont 51:49? Azért, mert a napirenden lévő javaslat azt irányozta elő, hogy a monopolhelyzetű OEP megszüntetésével egyidejűleg 8-10, egymással versengő, üzleti alapon működő egészségbiztosító jöjjön létre, amelyekben az alapításkor az állam 51%-os többségben lenne a szakmai befektető 49%-os tulajdoni hányadához képest.

„A kávé-tea vitának van egy kézenfekvő, jól ismert megoldása. Mindkét ital álljon rendelkezésre, és a vendég döntse el, melyiket kívánja inni. Ezt hívják a fogyasztói szuverenitás elvének. Nem minden vásárlási döntés vethető alá a fogyasztói szuverenitás elvének. Az egészségügyben felvetődő ezerféle döntési probléma számottevő részében egyáltalán nem, vagy csak erősen korlátozva érvényesülhet ez az elv. Ám az egészségbiztosító megválasztása – kellő feltételek megteremtése esetén – abba a kategóriába tartozik, amelyben a fogyasztói szuverenitás érvényesíthető.” [Kornai 2007b]

Javaslatára szerint egy olyan többszektoros biztosítói modellre kellene áttérni, amelyben egy 100%-ban állami tulajdonú egészségpénztár versenyezne több – kettő-három, akárhány – 100%-ban magántulajdonú biztosítóval.

„Mindenki automatikusan az állami biztosító ügyfeleként kezd, és ha semmit sem lép, akkor az is marad. Ez nagy lépéselőny az állami biztosítónak, még akkor is, ha monopóliuma megszűnik, és a magánbiztosítók elhódíthatják az ügyfeleket. Javaslatom szögesen ellentétes a jelenleg előterjesztett elképzeléssel, amely szerint már az induláskor mindenkit – akár tetszik neki, akár nem – besorolnak egy 51:49-es képződménybe.” [Kornai 2007b]

Kornai – mint a cikkében maga is nyomatékkal hangsúlyozta –, tulajdonképpen ahhoz az SZDSZ-es javaslatához kívánt visszatérni, amely 2006 őszén a reformtervek alapját képezte.³⁹ Látszólag – a reform sikere szempontjából – a cikk a lehető legrosszabb időpontban látott napvilágot. Az MSZP vezető egészségpolitikusai, a média és ennek

mákat. Pár nappal később a felszólalás írásos változatát – Kornai [2007c] - a *Népszabadság* is lehozta. A dolognak egyébként tartalmi értelemben nem volt tétje – a biztosítási rendszer átalakítására vonatkozó kész törvényjavaslat ekkor már két hónapja kodifikált állapotban ott volt valamennyi érdekelt politikus és államapparátusi szakember asztalán. A látványos külsőségekkel megrendezett konferencia valójában csak az időhúzást – a parlamenti vita halogatását – szolgálta.

38 Az SZDSZ által delegált egészségügyi miniszter, Dr. Molnár Lajos 2006 júniusától 2007 áprilisáig töltötte be ezt a funkciót, utódját, az ugyancsak SZDSZ-es Dr. Horváth Ágneszt 2008. március 31-én Gyurcsány Ferenc miniszterelnök leváltotta.

39 Ennek a koncepciónak az első megfogalmazását ld. Mihályi [2000, 2007a, 2007b], illetve Mihályi - Molnár [2008]. Az egészségügyi reform 2006 és 2008 közötti történetének részletes bemutatását ld. Mihályi [2008: 73-114].

nyomán a közvélemény számára csak annyi volt kézzel fogható, hogy „lám-lám Kornai is ellenzi az SZDSZ több-biztosítós modelljét”. Mondták, nyilatkozták és írták is számos alkalommal.

Valójában Kornai – nyilvánvalóan a lehető legjobb szándéktól vezetve – egy olyan javaslatot akart visszahozni a süllyesztőből, aminek akkor már biztosan nem volt semmiféle politikai realitása. A nagyobbik kormányzó párt, az MSZP vezető egészségügyi szakértői ugyanis mindenképpen arra játszottak, hogy megbuktassák Dr. Horváth Ágnest – akár a koalíció feláldozása árán is.⁴⁰ Más kérdés, hogy ezt a cikk megjelenésekor a bennfenteseken kívül csak nagyon kevesen tudhatták. A liberális párt által javasolt egészségügyi reform sorsa valójában már 2007 augusztusában eldőlt. Akkor már tudni lehetett, hogy előbb-utóbb népszavazás lesz az Orbán Viktor kezdeményezésére elindított vízidíj ellenes kampányból⁴¹, és biztosan lehetett tudni azt is, hogy egy ilyen népszavazást a kormány nem tud megnyerni. Ettől az időponttól kezdve az elvben együttműködésre szövetkezett koalíciós partnerek – focinyelven szólva – már csak időhúzásra játszottak.

A teljesség kedvéért azonban érdemes mindehhez hozzátenni, hogy a „kávé+tea” modellnek volt elvi alapja. Ugyanarra a logikára épült, ahogyan a privatizáció zajlott az 1990-es évek során: először kisebbségi tulajdont szereztek a külső (általában külföldi) befektetők, azt követően pedig tőzsdei úton, vagy más módon feltornázták a tulajdoni részarányt 51%-ra, illetve onnan még tovább, akár 100%-ra is; s végeredményben a magyar privatizáció az egyik legsikeresebb modellnek bizonyult a régióban.

4.4. Autokrácia és központosítás.

Kevesen vagy talán senki sem gondolta, hogy Kornai közgazdász pályafutásának indító problémája, a túlzott központosítás még egyszer aktualitást nyer. De ez történt, még-hozzá olyan változások közepette, amelyek az 1989-es rendszerváltás nyomán felépült III. Magyar Köztársaság alappilléreit is érintették.

„Nyolc hónapja sincs annak, hogy megalakult az új Országgyűlés - azóta tornádóként forgatják fel a politikai életet, az állam és a gazdaság működését a hatalomra került párt és kormány szavai és tettei. Kapkodjuk a fejünket; még magunkhoz sem térhetünk abból a megrökönyödésből, amit a tegnapi cselekmény idézett elő és már valami új bejelentés vagy intézkedés hökkent meg bennünket.” [Kornai, 2011:...]]

Ezekkel a kemény szavakkal indította Kornai a *Népszabadságban* 2011. január 6-án megjelent „Számvetés” címet viselő cikkét. A demokrácia, a sajtószabadság, a jogállam, a kapitalista rendszer, a magántulajdon, a gazdasági növekedés, az elosztás és a bizalom állapotának részletes elemzését⁴² adja ez a cikk. A mából visszatekintve azt mondhatjuk,

40 Ez meg is valósult. Dr. Horváth Ágnes leváltása után felbomlott az MSZP-SZDSZ koalíció.

41 Ma már kevesen emlékeznek arra, hogy Orbán Viktor az 1956-os forradalom 50. évfordulóján, 2006. október 23-án állt elő a népszavazás ötletével, miután kiderült, hogy az előző hetek utcai zavargásai, és a meghirdetett politikai ultimátum nyomán sem sikerült lemondásra kényszeríteni Gyurcsány Ferenc kormányát.

42 A bizalom kérdését járta körül Kornai [2012b] egy évvel később született cikke is, amely kb. felerészben elméleti, felerészben a hazai állapotokra reflektáló írás. A cikk fő mondanivalója az, hogy az autokrata vezetők hajlamosak arra, hogy megszegjék korábbi saját ígéreteiket is, és ezzel egyfelől a demokrácia egyik

ez volt a 2010-től kiépülő Orbán-rezsim első szisztematikus értékelése – mindössze 7 hónappal (!) a kormányváltás után. Egy olyan írás, amelyben a gazdasági és politikai folyamatok egymásra hatása is világosan bemutatásra került.

„Ami a politikai szférában végbement, azt könnyű összefoglalóan jellemezni. (...) Magyarország autokrácia lett. (...) (R)övid idő alatt olyan mélyreható változások történtek, amelyek irreverzibilisek (vagy legyünk optimisták: majdnem irreverzibilisek) és garantálják (vagy legyünk optimisták: szinte garantálják) a hatalomra került csoport tartós uralmát. Ami a gazdasági szférában végbement, azt nehéz összefoglalóan jellemezni, mert tele van egymásnak ellentmondó cselekményekkel, fenntarthatatlan rendszabályokkal, nem folytatható tendenciákkal. (...) Bizhatunk abban, hogy a kapitalizmus erős rendszer, amely képes sok mindent túlélni, még a rossz gazdaságpolitikát is. Igaz, de sajnos az ár, amit a gazdaságpolitika gyarlóságaiért meg kell fizetni, igen magas. (...) Minden okunk megvan arra, hogy aggódva nézzünk az ország jövője elé.”

Szinte naptári pontossággal egy évvel később, ugyancsak a *Népszabadságban* jelent meg Kornai [2012a] „Központosítás és kapitalista piacgazdaság” című írása. A szerző legfőbb bajnak, az oksági magyarázatnak továbbra is azt tekintette, hogy a demokrácia helyébe autokrácia lépett. Ez az írás nem törekedett arra, hogy a „Számvetés”-hez képest új értékeléssel és/vagy magyarázattal álljon elő.⁴³ A cikk fő célja az volt, hogy a központosítási tendencia szemszögéből tekintse át az addig eltelt 20 hónap történéseit.

„Harminchárom példát hoztam fel. Nem lenne nehéz továbbiakat találni. Szándékosan vettem be a felsorolásba az olyan drámai erővel ható »nagy« átalakulások mellé, mint amilyen a nyugdíjrendszer második pillérének felszámolása, vagy a bíróság függetlenségét súlyosan veszélyeztető nagyhatalmú központi hivatal felállítása, vagy az új jegybanktörvény, olyasféle »kis« változtatásokat is, mint például két közgyűjtemény vagy két szórakoztató intézmény közös főnök alá rendelése. (Bár az utóbbi események is nyilván felforgatják az érintettek életét.) Azért említek nagy horderejű, milliók életére kiható megrázkódtatások mellett nevetséges, szinte bizarr apró változtatásokat is, hogy szemléltessem: a központosítás és összevonás valósággal mániává lett.”

Napjainkban az Orbán-rendszer kritikája általában megáll a közjogi és politikai visszaalakulás tárgyalásánál, míg Kornai fentebb említett három írásában ezt összeköti a gazdasági átalakulás elemzésével, s mindezt a nemzetközileg legnagyobb tekintélyű magyar tudós súlyával teszi.⁴⁴ Ezeket az írásokat – korábbi aktuális írásaitól eltérően – nem vitatta senki, valójában konszenzus övezi a kritikus társadalomtudományban mindazt, amit Kornai a 3. és 4. Orbán-kormány működéséről megállapított. Nemcsak a liberális

fundamentumát ássák alá, másfelől pedig nehezítik a gazdasági szereplők napi gazdasági döntéseit is.

43 Lényegében ugyanezeket a gondolatokat ismételte meg az „U-kanyar Magyarországon” c. írás is, amely 2015-ben jelent meg.

44 Itt a nyelvtani jelen idő használatát az indokolja, hogy Kornai János már nyomdába adta tanulmánykötetét, amely éppen ezeket a legújabb írásokat tartalmazza. A kötet várhatóan 2017 végén fog megjelenni.

gazdaságpolitikát évtizedek óta képviselő közgazdászok, de a korábbi MDF és Fidesz gazdaságpolitikák egykori támogatói sem vitatják Kornai (megint csak szenvedéllyel átíratott) írásait.⁴⁵

5. ÖSSZEGZÉS

Kornai 2005-ben megjelent önéletírásában hosszan foglalkozik annak értékelésével, hogy milyen hatása volt műveinek a magyar valóságra, a döntéshozókra, a gazdaságpolitikai folyamatokra.⁴⁶ Úgy gondolom, nem is kérdéses, Kornai e tekintetben (is) az 1956-tól napjainkig eltelt hat évtized kimagaslóan legbefolyásosabb magyar közgazdásza. Ez a hatás persze nem volt egyenletes. A *Túlzott központosítást* úgyszólván fenntartás nélküli szakmai siker fogadta, az egy másik kérdés, hogy politikai indíttatású támogatások is bőven voltak, és mindez akkor Kornai állásába került.⁴⁷

A „mi a baj a tervgazdasággal?” kérdésre Kornai 1957-ben még nem ugyanazt a választ adta, mint későbbi műveiben. A disszertációból még csak a centralizáció csökkenése és nem a tervutasítások megszüntetése következett. A 68-as reform viszont mégis csak azt az irányt vitte tovább, amit ő 1957-ben kijelölt – tehát nagyon is volt hatása. Arra a következtetésre, hogy a magántulajdon a fő kérdés, Kornai *A hiányban* jutott el, amihez viszont éppen a 68-as reform megvalósulásának tapasztalatai kellett. Ez a könyv, ha lehet, még nagyobb hazai sikert aratott, mint *A túlzott központosítás* (és a nemzetközi hatás is sokkal nagyobb volt).

Mindez az *Indulatos röpiratról* nem mondható el. 1988 és 1990 között a hazai közgazdász szakma – ideértve a gazdaságpolitikai vitákat akkor még figyelemmel követő államapparátusi kart is – megosztottá vált. Mindenkinek a tarsolyába bekerült egy-két olyan érv, amellyel bármilyen új ötletet cáfolni lehetett. Mindeközben kezdett fontossá válni, hogy ki melyik újonnan alakult párthoz vagy párt körül szerveződő holdudvarhoz tartozott. Ez is szerepet játszott abban, hogy az egyik táborhoz sem kötődő Kornai János reformkonceptiója nem tudott átütő sikert aratni. Az akkori, radikális átalakítási szakmai közhangulattal szemben Kornai aggályai részben persze jogosak voltak. Előre látható volt és utólag is bebizonyosodott, hogy tényleg vannak hátrányai is a vállalati menedzserek által vezényelt és/vagy nagymértékben befolyásolt privatizációnak, és annak is, ha a külföldi tőke határtalan erőfölényével nem hagy teret a hazai vállalkozásoknak. Csakhogy, utólag az bizonyosodott be, amit Kornai sok bírálója kezdettől fogva

45 A legfrissebb megnyilatkozások közül lásd - például - Mellár [2017] cikkét és Chikán Attila terjedelmes nyilatkozatát a Magyar Nemzetben. <https://mno.hu/belfold/semmilyen-gazdasagpolitikai-strategiat-nem-latok-2390329>

46 Ld. Kornai [2005: 377-383]. Egészen pontosan fogalmazva az idézett helyen az 1990-2003 közötti időszakról van csak szó, az 1990 előtti hatást itt nem vizsgálja.

47 Mindezekről az akkoriban „vére menő” küzdelmekről ld. Kornai [2005: 104-125] önéletírását. Vélhetően a „börtön árnyékában” [Kornai, 2005: 125] töltött évek óvatosságra kényszerítették – az 1968-as reformvitákban nem vett részt, a tervezés korszerűsítéséről írt könyveket és cikkeket. Ld. – például – Kornai [1962].

képviselt, hogy ti. a magyarországi típusú privatizációnak végső soron nagyobbak az előnyei, mint a hátrányai. A tulajdoni átalakulás elhúzása nagyobb bajokkal járt volna, ahogyan azt Oroszország, Ukrajna vagy a jugoszláv utódállamok példáján láttuk.

Mint azt részletesen is bemutattuk, Kornai a *Röpirat*ban egészen más átalakulást javasolt, mint ami az Antall- és Horn-kormány alatt végbement, viszont miután ez megtörtént, már nem kifogásolta azt. Ugyanúgy, 1994-ben restriktió helyett beruházás-növelést javasolt, de miután bevezetésre került a Bokros-csomag, látványosan dicsérte azt [Kornai, 1996]. Ez is fontos és figyelemre méltó.

Az *Egészségügy reformjáról* címet viselő programmal Kornai ismét egy megkerülhetetlen művet alkotott. Nézeteit mégis bizalmatlansággal, gyanakvással vagy legalábbis lekezelő mosollyal fogadta a hazai orvos társadalom meghatározó része. „Aki papokkal harcol, készüljön el reá, hogy a legsikerültebb hazugság és a legbuzgóbb rágalom tépi majd darabokra és feketíti be szegény jó nevét”. Ez nem Kornai-idézet, hanem Heine-től, a német költő óriástól való. Nem sokkal a könyv megjelenése után Kovács Pál ex-népjóléti miniszter, az Egészségbiztosítási Önkormányzat elnöke egy tv-műsor nyilvánossága előtt „abszolút dilettáns” munkának minősítette Kornai könyvét, ami legfeljebb csak arra jó, hogy alulról megtámasszon egy billegő asztalt. Nem kapott sokkal jobb bírálatot a könyv az egyik közkedvelt orvosi folyóirat, a *Lege Artis Medicinae* hasábjain sem, ahol a Kórházszövetség akkori elnöke jelentetett meg egy fulmináns könyvismertetést.⁴⁸

„A felháborodott kritikusok meg sem hallották, hogy radikális, traumát okozó, hirtelen változások helyett kiegyensúlyozott és óvatos reformokat javasoltam (...)” – olvashatjuk a válaszreakciók keserű hangú értékelését Kornai 2005-ös önéletrajzában [375. o.].

Jó lenne, ha már tudnánk a választ arra, hogy a Kornai által javasolt egészségügyi reform jobb, vagy rosszabb megoldás lett volna-e, mint ami megvalósult. De ilyen választ nem tudunk adni, mert nem valósultak meg a reformok. És ugyanez érvényes a 2. és 3. Orbán-kormány működésének bírálatára is. Nem tudjuk, hogy mikor és miképpen fog ez a korszak véget érni. Hegel kesernyés megállapítása tehát esetünkben is mélyen igaz: „Minerva baglya csak a beálló alkonnyal kezdi meg röptét.” De hol vagyunk még ettől?

HIVATKOZÁSOK

- Bauer T. (1982a): „A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok” *Mozgó Világ*, 11 (február-március): 17-42.
- Bauer T. (1982b): „Az optimista alternatíva körvonalai – Magyarország illirizálása” *Beszélő*, 1 (5-6): (Csonka Dénes álnéven).
- Bauer T. (1989): „Melyik a reális illúzió?” *Figyelő*, december 14.
- Bauer T. (1990): „Kótyavetye? Különvélemény a privatizálásról” *Beszélő*, 2 (22):
- Bauer T. (2006): „Reformok ideje” *Népszabadság*, július 18.

⁴⁸ A visszhangok részletesebb ismertetését ld. Mihályi [1998].

- Bence Gy. – Kis J. – Márkus Gy. (1992): *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Twins Kiadó Lukács Archívum, Budapest
- Brus, W. (1967): *A szocialista gazdaság működésének általános problémái* KJK, Budapest
- Csaba L. (1998): „A második reformtól a rendszerváltozáson át a szociális piacgazdaságba (1970-1996)” In: Szamuely - Csaba (szerk.): *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban - közgazdaságtan a rendszerváltozásban*: 75-185.
- Csillag I. – Mihályi P. (2006a): „Fékezni veszélyes” (Vita Kornai Jánossal), *Népszabadság*, július 27.
- Csillag I. – Mihályi P. (2006b): *Kettős kötés (A stabilizáció és a reformok 18 hónapja)* Globális Tudás Alapítvány, Budapest
- Hegedűs B. A. – Rainer M. J. (1989): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján I. Két közgazdasági vita* Kelenföld Kiadó – ELTE, Budapest
- Kemény I. (1980): „A második gazdaság Magyarországon” In: Kemény I. (szerk): *Szociológiai írások* Replika Kör, Szeged (1992)
- Kornai J. (1957): *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Kornai J. (1962): *A beruházások matematikai programozása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Kornai J. (1971): *Anti-equilibrium*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Kornai J. (1980): *A hiány* KJK, Budapest
- Kornai J. (1985): „Játékszabályok és társadalmi realitások.” In: Siklaky I. (szerk.): *Koncepció és kritika*. Vita Liska Tibor ‚szocialista vállalkezési szektor’ javaslatáról. Magvető, Budapest: 311-322.
- Kornai J. (1986): „The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes and Reality”, *Journal of Economic Literature*, 24 (4): 1687-1737.
- Kornai J. (1987): „A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság, I-II.rész.” *Gazdaság*, 21 (2-3): 5-46, 5-40.
- Kornai J. (1989): *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. HVG Kiadó, Budapest
- Kornai J. (1992a): „A posztoszocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról.” *Közgazdasági Szemle* 39 (6): 489-512.
- Kornai J. (1992b): „Még egyszer a piaci szocializmusról.” *Közgazdasági Szemle* 39 (9): 773-796.
- Kornai J. (1993): *A szocialista rendszer (Kritikai politikai gazdaságtan)* Heti VG Rt, Budapest
- Kornai J. (1994): „A legfontosabb: a tartós növekedés” *Gazdaság* 3 (2): 17-45.
- Kornai J. (1996) „Kiigazítás recesszió nélkül. Esettanulmány a magyar stabilizációról.” *Közgazdasági Szemle* 43 (7-8): 585-613.
- Kornai J. (1998): *Az egészségügy reformjáról* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Kornai J. (2006): „Egyensúly, növekedés és reform” *Népszabadság* június 28. és 29.
- Kornai J. (2007a): *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kornai J. (2007b): „Kávé és tea. Hozzászólás az egészségbiztosítás reformjához” *Népszabadság* október 22.

- Kornai J. (2007c): „Miről érdemes, miről kell vitatkoznunk? Az egészségbiztosítási reform fő kérdései” *Népszabadság* 65 (29): 6-8.
- Kornai J. (2008): „A puha költségvetési korlát szindrómája a kórházi szektorban.” *Közgazdasági Szemle* 55 (12): 1037-1056.
- Kornai J. (2011): „Számvetés” *Népszabadság*, január 6.
- Kornai J. (2012a): „Központosítás és kapitalista piacgazdaság” *Népszabadság* január 6. Hétféje: 6-9. oldal.
- Kornai J. (2012b): „Az ígéret megsejése” *Élet és Irodalom* december 21.: 23-26.
- Kornai J. (2015): „U-kanyar Magyarországon”, *Élet és Irodalom*, április 3.
- Lange, O. (1935): „Marxian Economics and Modern Theory”. *Review of Economic Studies*. 2 (3): 189–201.
- Lerner, A. (1934): „Economic Theory and Socialist Economy”. *The Review of Economic Studies*. 2 (1): 51–61.
- Liska T. (1988): *Ökonosztát – Felkészülés a mechanizmusreformra*. KJK, Budapest
- Liska T. (1989): *Szent barmunk - a politika alaprendje*. Betűvető, Budapest
- Major I. (1993): „Gazdasági egyensúly, növekedés és privatizáció az átmenet időszakában.” *Közgazdasági Szemle* 40 (12): 1019-1035.
- Mellár T. (2017): „Aki kimarad, az lemarad. Az euróövezethez csatlakozás szükségességéről” *Élet és Irodalom*, szept. 8.
- Mihályi P. (1994): „Szükség van-e kincstári pesszimizmusra?” *Népszabadság*, október 12.
- Mihályi P. (1998): „A szocializmus öröksége” (Kornai J.: Az egészségügy reformjáról) *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)* 10 (3): 272-277.
- Mihályi P. (1999): „Tíz éves az Indulatos röpirat” (Kornai J.: Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében) *Beszélő* 4 (10): 47-55.
- Mihályi P. (2000): *Magyar egészségügy: diagnózis és terápia* Springer Orvosi Kiadó, Budapest
- Mihályi P. (2005a): „Az életmű értéke” (Kornai János: A gondolat erejével) *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)* 17 (4): 372-380.
- Mihályi P. (2005b): *A privatizáció szellemi előkészítése* (Számadás a talentumról sorozat) ÁPV Rt., Budapest
- Mihályi P. (2007a): „Az egészségbiztosítás reformjának fogalmi keretei”, *Esély*, 2007. (5): 3-33.
- Mihályi P. (2007b): „A biztosítási verseny szerepe a minőség javításban” *Egészségügyi Gazdasági Szemle* 45 (3): 2-7.
- Mihályi P. (2008): *Miért beteg a magyar gazdaság?* HVG Könyvek, Budapest
- Mihályi P. – Molnár L. (2008): „Az egészségügyi reform második szakasza – a biztosítás reformja” *Magyarország Politikai Évkönyve 2008*, II. k.: 847-888.
- Sik, O. (1968): *A szocialista áruviszonyok* Kossuth Könyvkiadó – KJK, Budapest
- Soós K. A. (2009): *Rendszerváltás és privatizáció - Elsődleges és másodlagos privatizáció Közép-Európában és a volt Szovjetunióban*. Corvina, Budapest

- Szalai Erzsébet (1990): „Szerepróba”, *Valóság*, 12. sz. Újraközölve: *Szalai Erzsébet: Szerepróba - Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk, 1982-1993.* 145-165. Századvég Kiadó. Budapest
- Szamuely L. – Csaba L. (1998): *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban* Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest
- Tardos Márton (1992): „Miért szükséges és hogyan lehetséges az állami tulajdon felszámolása?” *Ipar-Gazdaság*, (1): 8-13.